

Deze uitgave is tot stand gekomen in samenwerking met het Historisch Genootschap Lochem Laren Barchem en mede dankzij financiële bijdragen van het Fonds 1819, de Gemeente Lochem, het Historisch Genootschap Lochem Laren Barchem, het Steunfonds Lochem en 300 inschrijvers op de gelimiteerde gebonden uitgave in cassette.

Vormgeving: Prezns - Marco Bolsenbroek, Zutphen

© 2018 Focko De Zee & Wout Klein, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2018 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veeelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

ISBN 9789462492639 (gebrocheerde editie)

ISBN 9789462492448 (gebonden editie)

NUR 680

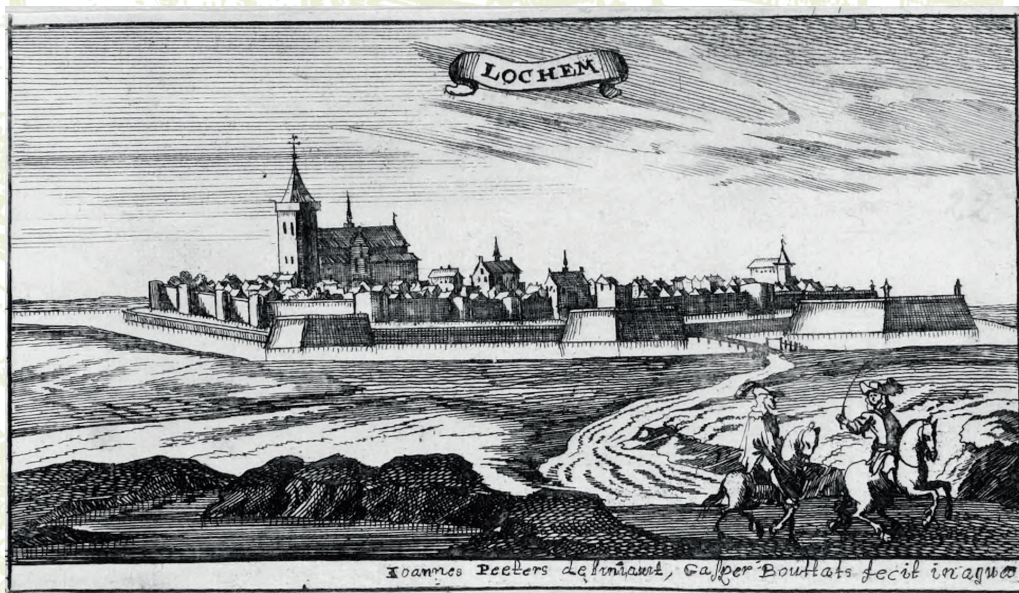
Inhoudsopgave

Inleiding	4
Van Villa naar Vesting, 1233.....	6
Lochems 'wisselende contacten', 1473-1543	10
Strijden en lijden in de 80-jarige Oorlog, 1568-1648 ...	20
Lochem in de geur van kruit en wierook, 1665-1678 ...	44
Vrijheid, gelijkheid en broederschap, 1781-1814	56
Langs de rand van 'De Grootte Oorlog', 1914-1918	75
De Tweede Wereldoorlog van Lochem, 1939-1945	79
Dankwoord	95
Illustratieverantwoording	96

Inleiding

Het valt de bezoekers van het stadje Lochem meteen op: een binnenstad met drie hoofdtoegangen, half omsloten door een stadsgracht, begeleid door 'wallen' en 'bleken'. Een echt centrum, met Kleine- en Grote Markt.

De compactheid en de menselijke maat, zoals we die op middeleeuwse schilderijen zien, straalt ervan af. Dit moet wel een stad zijn. Maar we gaan verder: het kanonnetje op een van de wallen legt er nog een schepje 'vesting' bovenop en doet vermoeden dat hier ook echt is gevochten. En dat is ook zo.

Lochem in 1647 door Joannes Peeters.

Dit verhaal gaat over een deel van Lochems geschiedenis, onder de titel 'Lochem Belegerd'. Het is het derde deel van de serie 'OVER LOCHEM', bestaande uit de delen I 'Lochem Historie <1815', II 'Lochem Historie >1815', III 'Lochem Belegerd', IV 'Lochem Kastelen' en V 'Lochem Markante Mensen'. De serie geeft een beknopt en toch vrij volledig beeld van het wel en wee van Lochem, waarbij de eerste drie delen over de stad Lochem gaan en de andere over de hele gemeente Lochem.

Dit deel van het verhaal begint met de villa Locheijm, een nietig boerengehucht, dat in 1233 stadsrechten verkreeg en met de eerste belegering in 1543, toen de Gelderse hertogen probeerden Gelre uit handen van Bourgondië/Habsburg te houden. Het eindigt in 1945 bij de bevrijding van Lochem door de geallieerden aan het eind van de Tweede Wereldoorlog.

Een verhaal dat helaas redelijk onbekend is. Ten eerste omdat Oost-Nederland er in de 'Vaderlandse' geschiedenis nogal bekaaid van afkomt en ten tweede omdat Lochem een te miniem stipje op de vaderlandse kaart schijnt te zijn.

'Stad worden' betekent zichzelf besturen, maar ook de stad op gezette tijden verdedigen. De Lochemse burgers hebben vaak met angst en beven de bewegingen van de belegeraars gezien en gevoeld.

Tijdens de 80-jarige Oorlog werd door de Lochemers rottend paardenvlees gegeten om de Spaanse tactiek van uithongering te kunnen weerstaan.

Het fenomeen Bommen Berend heeft Groningen één keer aangedaan, maar Lochem twee keer. Daarnaast veroorzaakten doortrekkende 'bevriende' troepen minstens zoveel schade als de belegeraars.

Lochem heeft in de 'Franse periode' ook Patriotten en Oranjeklanten gehad en is een Franse gemeente geweest, met een eigen, inheemse, keuringsarts. Want ook Lochemers moesten, met meer tegenzin dan enthousiasme, met Napoleon naar Rusland.

De kasteelrijke gemeente Lochem heeft daarna de nieuwe orde van *vrijheid, gelijkheid en broederschap* met verve waargemaakt, mede dankzij een vooruitstrevende adel, ook al was die opgevoed met een door God gegeven hiërarchie, zeg maar 'feodalisme'. Hoe tegenstrijdig kan het zijn.

WO II was een periode zoals in veel Nederlandse dorpen en steden: eerst verbazing, daarna angst en agressie, een beetje wegstijgen, soms iets 'goeds' doen. De bevrijding kwam net zo snel als de bevrijders Lochem weer verlieten, met helaas achterlating van diverse Britse en Duitse gesneuvelden.

Belegering, bezetting en bevrijding van de kleine landstad Lochem blijkt een boeiend verhaal op te leveren.

Van Villa naar Vesting, 1233

Van de ene op de andere dag werd Lochem stad, met burgers in plaats van boeren. Met zogenaamde ‘buitenlui’, lieden die buiten de stad woonden, maar in de stad een functie ambieerden. Zoals de adellijke heren die op hun kastelen woonden. Hendrik Jacob van Nagell (1723: schout van het Scholtambt Lochem), was zo’n ‘buitenmens’. Hij mocht op zijn kasteel Ampsen blijven wonen en in Lochem een officiële functie vervullen als hij maar een huis in de stad huurde en *‘aldaar vuivr en rook liet opgaan’*. Zijn zoon Johan Herman Sigismund baron van Nagell (1749-1756: burgemeester van Lochem) werd zelfs ‘buitenburgemeester’ genoemd en is dus ook ‘burger’ geweest. De heer van Nettelhorst werd die combinatie echter geweigerd. Want burger zijn van een stad was een groot voorrecht.

Al voor het jaar 1000 is er een nederzetting, met de naam ‘Locheijm’, tussen het riviertje de Berkel en het stuk stuwwal dat tegenwoordig ‘Lochemse Berg’ heet. Zij bestaat uit enkele horige boerderijen en een hof van de graaf van Zutphen.

Het ‘horig’ wil zeggen dat ze eigendom van een leenheer zijn, in dit geval de graaf van Zutphen. De plaats van deze hof is onbekend. Aan het einde van de Molenstraat (Von Meijenfeldt) of aan het Ei (Reincke)? Wellicht dat ’t Ei de voorkeur verdient, immers Ei kan duiden op de aanwezigheid van een eiland, door een gracht omgord. Op dat eiland heeft misschien de hof gestaan.

Hoe het ook zij, in 1233 verleent graaf Otto II aan de villa Locheijm stadsrechten, waardoor de nieuwe stad toetreedt tot de ‘bevoorrechten’, die hun eigen boontjes mogen doppen.

Waarom stad?

Graaf Otto II van Gelre en Zutphen kon, door veel nederzettingen in de Graafschap stadsrecht te geven, het als een krachtig gebied laten overkomen.

Voor Lochem was dan de speciale taak weggelegd van grensbewaking tegen de bisdommen van Utrecht en Münster. Immers, het Oversticht (Overijssel) viel onder Utrecht en was dus een vijand. Borculo, de dichtstbijzijnde Münsterse

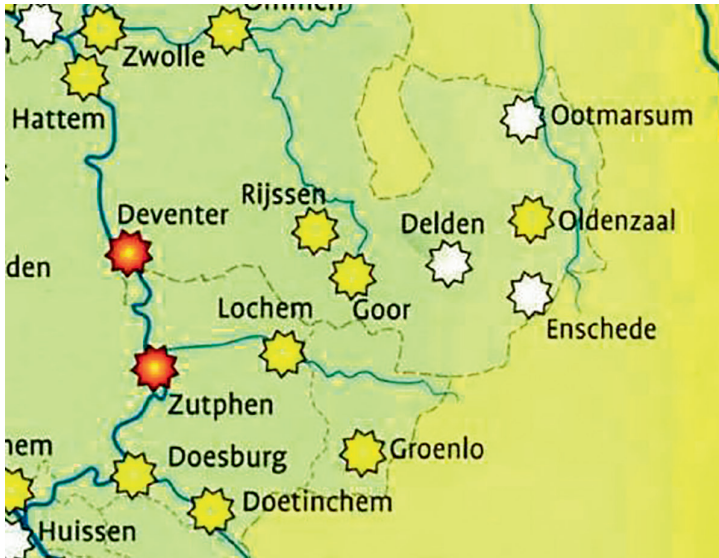
stad, kon zowel als ‘buffer voor’ en als ‘uitvalsbasis van’ de Münsterse bisschop tegen Zutphen gezien worden. In beide gevallen kon Lochem, als versterkte stad, goed van pas komen.

De route tussen oost en west loopt door Lochem en tussen Berkel, moerassen en Lochemse berg. Comitatus Zutphania door Petrus Kaerius. Musea Zutphen.

Later kwam daar nog een andere functie bij: de handelsroute naar en van Westfalen bewaken. Extra belangrijk omdat bij Lochem die route zich splitste in tweeën, één naar Zutphen en één naar Deventer. Dit was een argument dat in 1233 nog niet gold, maar in de 80-jarige Oorlog wel. De route naar Westfalen was voor zowel de Spanjaarden als Staatsen belangrijk als voedselbevoorradingsroute. Om gezond en sterk te blijven waren Lochemse soldaten in die tijd zelfs verplicht zes haringen per dag te eten. Die haringen kwamen dan weer uit Zutphen.

De Berkel heeft maar een betrekkelijk belang gehad voor Lochem, maar voor Groenlo was ze in 1627 van grote betekenis. Om Groenlo dat jaar te veroveren werd de sluis in Lochem dag en nacht bediend, met behulp van extra vrijwilligers, om de troepen van Frederik Hendrik te bevoorraden.

Deventer (Oversticht) en Zutphen (Gelre) worden in de 12e eeuw stad, Lochem, Groenlo, Doetinchem en Doesburg (Gelre), Rijssen (Oversticht), Oldenzaal en Goor (Münster) in de 13e eeuw. Delden, Ootmarsum en Enschede (Münster) in de 14e eeuw.

Vesting in ontwikkeling

Wat betekent dat nu: 'stad worden'? Lochem krijgt samen met de andere steden, Zutphen, Groenlo, Doesburg, Doetinchem, het recht om plaats te nemen in de Staten van de Graafschap. Politieke macht! Ook niet onbelangrijk: Lochem gaat een eigen wapen voeren, gebaseerd op het wapen van Otto II. Bestuursmacht!

Lochem mag dus haar eigen bestuurders aanstellen, schepenen genaamd. In de 13e eeuw worden die schepenen nog voorgezeten door de vertegenwoordiger van de graaf, de scholtis. Dat komt goed van pas, want het vak van stad besturen moet nog geleerd worden.

De schepenen hebben, samen met de graaf van Zutphen, ook beschermingsmacht, in de vorm van het opwerpen van een aarden wal, bouwen van muren en poorten en graven van een dubbele gracht.

Het zijn allemaal voorrechten die alleen de burgers in de stad hebben. Vrije mensen, zeer bevoorrecht boven de bewoners van het platteland.

Maar het betekent ook verplichtingen, zoals de stad verdedigbaar maken door het graven van grachten en opbouwen van wallen. En door het betalen van een 'roede straats' ($\pm 14,2 \text{ m}^2$), zodat de wegen in het stadje geplaveid kunnen worden met de Lochemse keitjes.

De dubbele stadgracht wordt rond 1313 gegraven, tegelijk met het opwerpen van een aarden wal en een houten keerwand. Hij bestaat uit twee, ongeveer 10 m brede grachten, met een tussenwal van een meter of 6, waarschijnlijk beplant met doornstruiken. Voldoende om vanaf de houten keerwand de overstekende vijandelijke troepen te kunnen beschieten, want een belegeraar moet, na de buitenste gracht, op de tussenwal kruipen, enigszins beschermd en tegelijkertijd belemmerd door die doornstruiken, maar ook weer onbeschermd voor de pijlen en kogels vanuit de stad.

Een dorp met muren

In 1330 wordt Lochem, onder graaf Reinoud II, opgenomen in het Gelderse verdedigingsstelsel. De keerwand wordt vervangen door een stenen muur met drie poorten. Lochem is dan een kleine stad, met bijna 200 huizen en 35 boerderijen, goed voor 600-700 inwoners. Levend van de opbrengst van het omringende veld en de rivier, want handel en huisindustrie hebben nog geen betekenis.

Het bouwen van zo'n muur is voor een kleine samenleving een zware opgave. De stenen worden gebakken met leem uit de Lochemer berg, waardoor waarschijnlijk de Witte Wievenkoel is ontstaan. Het is dan wel voor rekening van de graaf, maar voor het bouwen zelf moeten de burgers van de stad in hun vrije uren de handen uit de mouwen steken. En hun sappelende bestaan levert maar weinig vrije uren op.

De vestingmuur zelf moet ongeveer 3-4 meter hoog zijn geweest. Alle kleine bastions, zoals getekend op de prent van Prop, zijn twijfelachtig. Behalve de zogenoemde 'Blauwe Toren'. Die wordt gebouwd in opdracht van graaf Reinoud II, als bolwerk op een hoek van de muren aan de Zuider- en Westerwal. Een noodzakelijke versterking in de stadsverdediging op een onoverzichtelijk hoek.

Vesting Lochem door Gerrit Prop.
De Veldmaat Lochem.

Opvallend is de dubbele poort naar de Smeestraat. Daardoor ontstaat tussen de poorten een tussengebied (wigbold) waar wel het stadsrecht geldt, ook al ligt het buiten de stadsmuren.

Hier speelt zich in 1590 de poging af om de stad via een list te veroveren, bekend als 'de Hooiplukker'.

Lochem is door al deze verdedigingswerken en haar ligging op z'n minst een lastig obstakel geworden voor haar vijanden.

Lochems 'wisselende contacten', 1473-1543

Pier Gerlofs Donia, beter bekend als Grutte Pier, was van alles wat: krijgsheer, vrijheidsstrijder, kaper, zeerover, humorist, wreedaard en volksheld. Wel 2,13 m lang met een zwaard dat langer was dan hijzelf en waarmee hij dood en verderf zaaide. Men vertelde dat hij over bovenmenselijke kracht beschikte en een paard van wel 1000 pond op zijn schouder kon meedragen. Zijn rebellenleger heette officieel 'De Arumer Zwarte Hoop', maar de bijnaam was 'de Gelderse Friezen'. Hij had gehoord van de list van Karel van Gelre in 1514 in Arnhem. Gelderse soldaten hadden zich verstopt onder een wagen met korenzakken. De wagen werd vol enthousiasme door de Spanjaarden binnengehaald. 's Nachts maakten de soldaten zich los en openden de poort. Arnhem werd veroverd. Gelderse soldaten waren dus moedig. Die had hij nodig. Samen met veel Gelderse huurlingen zaaide hij daarna paniek op de Zuiderzee en in West-Friesland, terwijl Karel van Gelre Groningen, Oost-Friesland en Drenthe voor zijn rekening nam, om de Habsburgers buiten de deur te houden.

Als onze geschiedenisles niet zo vanuit Hollands perspectief was geschreven dan zou iedereen ze kennen: de Gelderse oorlogen. Het voor zijn zelfstandigheid vechtende Gelre probeerde zich in die strijd te onttrekken aan overheersing door de hertogen van Bourgondië en Habsburg. Ook een periode waarin Karel van Gelre, de laatste feodale heerser in de Nederlanden, zich dan weer wel en dan weer niet wist te handhaven. Voor Lochem was dat een regiem van wisselende contacten.

Bourgondische macht

Formeel waren de graven en later de hertogen van Gelre, halverwege de 15e eeuw, leenmannen van de Duitse keizer. Een echt feodaal systeem, waarbij grond en macht in handen waren van een bevoorrechte groep, de adel.

Dat keizerlijke gezag werd na Karel de Grote steeds zwaker en dat van de plaatselijke heersers, zijn leenmannen, steeds sterker. Deze plaatselijke heersers, de graven en hertogen, zochten de ruimte om hun eigen weg te gaan en konden zich na verloop van tijd als plaatselijke vorsten gaan

gedragen. Hun van oorsprong ambtelijke status lapten ze aan hun laars. Ze maakten eigen regels, voerden erfopvolging in en lagen soms gewoon dwars als het om de wensen van de keizer ging. Ook Gelre ging steeds meer op zo'n zelfstandig vorstendom lijken.

In deze situatie kwam verandering in de eerste helft van de 15e eeuw, toen de 'tanks van de Middeleeuwen', de gepantserde ridders op hun geharnaste paarden, het moesten afleggen tegen de piekeniers, gewone voetsoldaten met lange lansen. Die waren, in een onverschrokken en wendbaar vierkant opgesteld, steeds vaker een ondoordringbare en levensgevaarlijke muur voor de ridders. Daarvoor moest je als piekenier veel oefenen, om de angst voor die ridders op hun paarden succesvol te overwinnen en het ingestudeerde vierkant van manschappen in stand te houden. Want paniek betekende een zekere dood. Daarnaast konden door veel effectievere kanonnen en kruidladingen, vestingmuren aan puin worden geschoten. Maar ook daarvoor moest je door theorie en ervaring voldoende kennis opdoen om succesvol te kunnen zijn. Zo maar even wat soldaten huren ging niet meer. Piekeniers moesten de zekerheid krijgen dat hun lansen, die in het zand waren vastgezet, de ridders en hun paarden daadwerkelijk konden tegenhouden. Kanonnières moesten wiskunde gestudeerd hebben om afstand, schiethoek en kruidlading van tevoren

Het Bourgondische Rijk onder Karel de Stoute.

Karel de Stoute door Rogier van der Weyden.
Staatliche Museen Berlijn.

te kunnen berekenen voor een effectief schot. Alleen een geoefend leger met voldoende permanente bezetting, een 'staand leger', had daarom nog toekomst. En dat kostte geld, veel geld.

Binnen het versnipperde West-Europa hadden alleen de Bourgondiërs voldoende inkomsten om zich zo'n staand leger te kunnen permitteren. Dat betekende dat Bourgondië zich opwierp als een nieuwe machthebber waar anderen rekening mee moesten gaan houden. Bourgondië begon met het zich losmaken van de Franse koning en het achtereenvolgens veroveren van Brabant, Henegouwen en Luxemburg. Holland en Vlaanderen kwamen 'binnen de familie' door liefde, list en slimme allianties. Het gevolg was dat Gelre een soort enclave werd, omringd door Bourgondische bezittingen en daarmee een gewilde prooi. Gewild, omdat de rivieren, de verkeerswegen bij uitstek, door Gelre liepen.

Karel van Egmond, hertog van Gelre en graaf van Zutphen. Kopie naar vermoedelijk B. Bruyn. Historisch Museum Arnhem.

Gelre aan de beurt

In 1473 was Gelre aan de beurt en werd het onder de voet gelopen door de Bourgondische hertog, Karel de Stoute. Hij maakte gebruik van de zwakte binnen het geslacht van Egmond, de Gelderse heersers van dat moment.

De twee Gelderse hertogskinderen (6 jaar oud), Karel en Philippa, werden door Karel de Stoute als gijzelaar meegenomen en naar Maria van Bourgondië in Gent gestuurd om daar overeenkomstig hun adellijke afkomst te worden opgevoed. En dat ging ver, want Karel van Gelre werd, als jonge ridder, niet alleen symbolisch tot hertog ingehuldigd, maar vocht zelfs mee in de strijd van zijn gijzelnemer, Karel de Stoute, tegen Frankrijk. Karel van Gelre werd daarbij door de Fransen gegijzeld, waarna Karel de Stoute zich niet meer om zijn 'pleegzoon' bekommerde.

Na de dood van Karel de Stoute in 1477 ging het bewind van de Bourgondiërs gewoon door. Gewoon? Ja, want in die tijd was oorlog een min of meer permanente situatie. De diverse oorlogen die werden gevoerd bestonden niet uit grote veldslagen maar uit plunderingen, strooptochten en belegeringen en dan ook nog door beide partijen.

Maarten van Rossum (ca 1478-1555)

Een belangrijke steunpilaar van Karel van Egmond in zijn strijd om een onafhankelijk Gelre is opperbevelhebber Maarten van Rossum. Deze stoutmoedige krijger heeft tal van overwinningen en krijgslisten op zijn conto en wordt berucht en beroemd door zijn veldtocht naar Den Haag, waarbij hij de hele Hollandse (lees: 'Habsburgse') verdediging te kijk zet. Van Rossum staat ook aan de zijde van Karel van Egmond's opvolger, Willem V van Kleef, maar kan na de definitieve overgave van Gelre aan de Habsburger Karel V net zo makkelijk doorvechten in dienst van deze laatste. Hij is tenslotte militair en geen politicus.

Maarten van Rossum door J.I. Pontanus. Stadskaasteel Zaltbommel.

Lochem tijdens de Gelderse oorlogen

Hoe gaat het in Lochem nadat de Bourgondische hertog, Karel de Stoute, in 1473 Gelre onder de voet heeft gelopen en Lochem dus 'Bourgondisch' is geworden?

Daarover is, door de stadsbranden in Lochem in 1543 en 1615, weinig bekend, zodat we moeten terugvallen op archieven elders, zoals uit Zutphen,

Wat we wel weten is:

- In 1473 moeten de Lochemers, ondanks hun armoede, bijdragen aan de oorlogsschatting, door Karel de Stoute opgelegd, groot f250.000 voor heel Gelre. Dit bedrag, omgerekend naar 'nu', betekent € 1.200 per inwoner, evenveel als het bedrag dat we per inwoner moesten 'betalen' om de 'systeem' banken in 2008 in Nederland overeind te houden.
- In datzelfde jaar, 1473, doet Karel de Stoute zijn intocht in Zutphen, vergezeld van edelen, krijgsvolk en dienstpersoneel. De burgemeesters, schepenen en raden van de kleine steden, zoals Lochem, moeten een zware gang naar de hoofdstad van de Graafschap maken om de hertog een plechtige hulde te bewijzen. Karel de Stoute eist dat iedereen onvoorwaardelijk gehoorzaam is aan hem en zijn ambtenaren. Die eed wordt afgelegd, maar desondanks moeten alle harnassen, haakbussen (geweren), buskruit, bogen en pijlen worden ingeleverd, want de Bourgondiërs vertrouwen hun onderdanen absoluut niet.